

Джунушалиева Гульгакы Джайчиевна,
ага илимий кызматкер, Ч. Айтматов атындагы Тил жана
адабият институту, Улуттук илимдер академиясы,
Кыргыз Республикасы, E-mail: g.dj.1972@mail.ru

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ – КЫРГЫЗ ЛИНГВИСТИКАСЫНЫН КӨЧ БАШЫНДАГЫ АГАРТУУЧУ

Макалада К. Тыныстановдун коомдогу орду жана анын айрым лингвистикалык эмгектери тууралуу сөз болот. Анын теориялык мурастарын элге жеткирүү изилдөөнүн предмети катары каралат. Агартуучунун эмгектери элди жазууга, окууга үйрөткөн. Караңгы кыргыз калкынын сабатсыздыгын жоюуда таза практикалык мааниге ээ болгон лингвистикалык окуу куралдарын жараткан. Бул эмгектер алгачкы терминдик түшүнүктөрдү, аныктамаларды, эрежелерди сунуштаган. К.Тыныстановдун изилдөөлөрү башка тилдердин таасирсиз иштелип чыккан.

Ачык сөздөр: лингвистика, агартуучу, кыргыз маданияты, тунгуч окумуштуу, жекече трагедия, тоталитардык коом, улутчулдук, репрессия, сабатсыздыкты жоюу, практикалык маани, терминдик түшүнүктөр, аныктамалар, эрежелер, тарых барактары.

Джунушалиева Гульгакы Джайчиевна,
ст. научный сотрудник, Институт языка и литературы
им. Ч. Айтматова, Национальная академия наук,
Кыргызской Республики

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК КЫРГЫЗСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

В статье рассмотрена роль К. Тыныстанова в обществе и некоторые его лингвистические труды. Работы просветителя, создание лингвистических учебников, имеющие практическое значение для искоренения безграмотности кыргызского населения. В этих работах были предложены первые терминологические понятия, определения и правила. Исследования К. Тыныстанова были разработаны без влияния других языков.

Ключевые слова: Лингвистика, просветитель, кыргызская культура, первый ученый, личная трагедия, тоталитарное общество, национализм, репрессия, искоренение неграмотности, практический смысл, терминологические понятия, определения, правила, страницы истории.

Djunushalievа Gulgaky Djaichievna, senior researcher,
Language and Literature institute named after
Ch. Aitmatov, National Academy of Sciences,
Kyrgyz Republic

KASYM TYNYSTANOV IS THE FOUNDER OF KYRGYZ LINGUISTICS

The article deals with the role of K. Tynystanov in society and some of his linguistic works. Communicating his theoretical legacy to the public is viewed as a subject of study. The work of an educator taught people to write and read. He created linguistic textbooks of purely

practical importance for eradicating the illiteracy of the Kyrgyz population. In these works, the first terminological concepts, definitions and rules were proposed. K. Tynystanov's research was developed without the influence of other languages.

Key words: linguistics, educator, Kyrgyz culture, first scientist, personal tragedy, totalitarian society, nationalism, repression, literacy eradication, practical meaning, terminological concepts, definitions, rules, pages of history.

2021-жыл республикабызда К.Тыныстановдун, Х. Карасаевдин, Ж. Абдрахмановдун 120 жылдык мааракесине арналган коомдук-маданий иш чаралар менен айырмаланды. Кыргыз Республикасы өзүнүн тарыхында алгачкы жолу 1991-жылдын 31-августунда көз каранды эмес эгемендүү мамлекет болуп жарыялангандыгынын 30 жылдыгы белгиленди. Мындай мазмундуу маселелер Кыргызстандын тарыхындагы татыктуу инсандардын ордун, коомдогу ишмердүүлүгүн, маданий өнүгүүгө кошкон салымын, теориялык мурастарын элге жеткирүү, илимий негиздеги эмгектерин изилдөөнүн предметине айлантуу максатында жүргүзүлүүдө.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизделишинде Касым Тыныстановдун ролу чоң. Ал кыргыз маданияты жаңыдан түптөлө баштаган мезгилде өзүнүн бүткүл күч аракетин, билген билимин, илимий-педагогикалык ишмердигин, коомдук-маданий агартуучулук иштерге бурат. Тунгуч окумуштуунун татаал тагдыры, жекече трагедиясы анын эл-жерине болгон өзгөчө мамилесинен улам саясий айыптарга жыккан. Тоталитардык коомдун идеологиясы бүткүл совет элинин, анын ичинде кыргыз элинин алдыңкыларын күнөөлөп, улутчулдук күнөө коюп, репрессияга дуушар кылды. Касым Тыныстановдун эмгектери Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болуп, демократиялуу жолго түшүшү менен колго алынып, аты жана эмгектери биротоло акталып, өз элине кайтарылып берилди. Окумуштуунун ысымына жана мурасына байланыштуу тарыхый чындыкты калыбына келтирүү максатында эмгектерин ар кайсы архивдик булактардан иликтеп, жарыкка чыгаруу мүмкүнчүлүгү жарыяланды.

Зияш Бектенов “Касым Тыныстанов кыргыз элинин совет мезгилиндеги туңгуч жазуучусу, Кыргыз Республикасынын туңгуч эл агартуу комиссары, кыргыз тилинин грамматикасын негиздеген профессор жана Кыргыз маданиятынын, адабиятынын өнүгүшүнө зор таасир эткен мамлекеттик ишмер эле. Ошого карабастан аны ашынган улутчул деп жок жерден айыптап, партиядан чыгарышкан. 1960-80-жылдары Алма-Ата, Ташкент архивдеринен, Москвадагы Ленин китепканасынан издеп, анын 9 ксерокопиясын алып түптөткөн элем. Касымдын ал китептеринин көчүрмөсү азыр Кыргыз илимдер Академиясынын тил жана адабият институтунда” [1] – деген маалыматты берет.

А. Эркебаев “Тагдыры татаал, бирок өмүрү өрнөк болчу Касым Тыныстан уулу көп жылдык өксүү-унутулуудан соң өз элине кайтып келди. Мындан башкача болууга да мүмкүн эмес болчу, себеби, эл өзүнө ак дилден кызмат кылган чыныгы уул-кыздарын эртедир-кечтир эстеп алмак. Ал эми Касым Тыныстан уулу болсо мындай мамилеге андан бетер арзыйт: ал апыртпай айтканда, жаңы маданиятыбыздын көч башы” [1] – деп эскерет.

1998-жылы Б. Орузбаева К. Тыныстановдун алгачкы төрт китебин өзүнчө жыйнак кылып топтоп, латын тилинде Стамбулдан эки томдук кылып чыгарды. Т. К. Ахматов жана УИАнын Тил илими институтунун кызматкерлери тарабынан 1996-жылы “Кыргыз тилинин морфологиясы”, 2002-жылы “Алгачкы эмгектер” деген ат менен элибизге сунуш кылынды. Бул аракеттердин натыйжасы улуу агартуучубуздун алдындагы кыргыз илимпоздорунун ыраазычылыгы катары кабылданмакчы.

Чындыгында, ХХ-кылымдын башында кыргыз элинин сабатын ачууда И. Арабаевдин, К. Тыныстановдун, З. Бектеновдун ж.б. алгачкы окуу китептери билим

Известия ОшТУ, 2021 №2, Часть 1

берүүнүн негизги куралдары гана болбостон, тил илиминин калыптанышына негиз болгон. Бул эмгектер алгачкы терминдик түшүнүктөрдү, аныктамаларды, эрежелерди сунуштаган. Кийинки авторлор негизинен мурункулардын иликтөөлөрүнө, көз караштарына таянат, улантат жана кайталайт.

Биз бул изилдөөбүздө К. Тыныстановдун айрым лингвистикалык эмгектери тууралуу кыскача сөз кылсак. Тил илиминин тарыхында чыныгы революциялык жаңылык киргизген Касым Тыныстанов болгон. Автор кыргыз тили боюнча тыбыштарды үйрөтүү, тамга таануу, термин иштеп чыгуу, атоо маселелерин жөнгө салуу, түшүнүктөрдү чечмелөө, тактап айтканда, кыргыз тили боюнча алгачкы илимий-практикалык китепти жазган.

К. Тыныстановдун 1927-жылы Москвадан “Окуу-жазуу бил” фонетика боюнча алгачкы окуу китеби, 1932-жылы “Эне тилибиз” кыргыз тилинин морфологиясына (сөз курулушуна) арналган эмгеги басылып чыккан. Бул китеби тууралуу автор “Кемчилик болушу мүмкүн экендигин танбайбыз. Материал, тажрыйба аз экендигин моюнга алабыз” [2], - дейт. Ошентсе да, К. Тыныстановдун жогорудагы эмгектери элди жазууга, окууга үйрөткөн, караңгы кыргыз калкынын сабатсыздыгын жоюуда, агартууда таза практикалык мааниге ээ лингвистикалык окуу куралдары болгон.

1934-жылы К. Тыныстановдун жаңы морфологиясы жарык көрөт. Бул китепте терминдердин аныктамалары так жана түшүнүктүү айтылып, илимий –методикалык жылыштар ачык көрүнөт. Сүйлөм, тыныш, жай сүйлөм, суроолу сүйлөм, илептүү сүйлөм, ээ, баяндооч, айкындооч сөздөр, сыңар сүйлөм, кошмо сүйлөм, өксүк сүйлөм, көздөмө сөз, мүчөлөбөс сөздөр сыяктуу синтаксистин объектилерин талдап, жардамчы сөздөрдү чечмелейт. Автор, өзүнчө айрым турганда мааниге ээ болбогон, мүчөлөп өзгөрбөгөн сөздөрдү мүчөлөбөс сөздөр деп бөлөт. Ал эми жардамчы сөздөр сүйлөмдө мүчө боло алышпайт, булар сүйлөм мүчөлөрүн жандап гана жүрүшөт жана сүйлөмдөрдү байланыштырарын белгилейт.

Ошентип, сүйлөмдүн мүчөлөрүн өз ара байланыштырган жана сүйлөмдөрдү бири-бирине байланыштырган жардамчы сөздөрдү – байламталар дейбиз”, - деп байламталарды өзүнчө сөздөрдүн тобу (сөз түркүмү) катары биринчи жолу далилдейт [3]. Бул эмгегинде автор, байламталарды экиге бөлүп карайт: сүйлөм мүчөлөрүндөгү байламталар жана сүйлөмдөгү байламталар.

Сүйлөм мүчөлөрүндөгү байламталар – менен, жана, да, дагы, сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочту, айкындооч менен баяндоочту, айкындооч мүчөлөрүн өз ара байланыштырат. Сүйлөмдөгү байламталар – да, бирок, анткени, үчүн, кийин, соң, демек, же, -гандыктан [3]. Байламталардын семантикасы жана грамматикалык кызматы толук талдоого алынбай, мындай бөлүнүшүн шарттуу мааниде ошол учурдагы тил илиминин акыбалына жараша түшүнүүгө болот.

К. Тыныстанов сүйлөмдүн мүчөлөрүн, же бүткүл сүйлөмдү жандап жүргөн жардамчы сөздөрдү жандоочтор деп атайт. Жандоочторду да өзүнчө сөз тобуна (сөз түркүмүнө) топтоп, аткарган милдетине карай түркүмдөргө бөлөт:

1. Күчөткүчтөр – эң, чылк, өтө, абдан, тетен, андан бетер, ого бетер (сын атоочтун маанисин күчөтүп турат).
2. Тангычтар – жок, эмес, эч жок, түк жок, такыр, түк, мүлдө, андан көрөк (жалаң сүйлөмдүн маанисин күчөтөт).
3. Бекемдегичтер – ооба, арийне, албетте, эмей (айтылган ойду бекемдейт).
4. Аныктагычтар – өнгөч, өң, ылгый, жалаң, бүткүл, кай бир, ар ким, такай, бүт, бат, сүлк, дароо (атоочтор, этиштер аныкталат).
5. Бышыктагычтар – ылгый, көк, так, нак, керг, али.
6. Тактагычтар – ылгый, эмкиче, араң, бөйдө, улам, утур.
7. Жоромолдогуч – го.

Мында жандоочтордун лексико-грамматикалык кызматы, семантикалык мааниси каралбайт. Жандоочтук милдет аткарган сөздөрдүн бар экендиги гана ырасталат.

К. Тыныстановдун “жандоочтору” бүтүн ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болуп, тийиштүү топторго бириктирилди. Автордун көз карашынын баалуу жагы бул сөздөрдүн грамматикалык өзгөчөлүгү сүйлөм мүчөлөрүн жана сүйлөмдү жандап жүргөндүгүн байкоого алып, ушуга ылайык өзүнчө сөздөрдүн түрүнө бөлүп алгандыгында. Мунун өзү кыргыз тилинин морфологиясынын башка тилдердин таасирисиз иштеп чыккандык жана эмгектеринин баалуулугу болуп саналат.

Бул морфологияда синтаксис боюнча көп маселелер каралат. Кыргыз тилиндеги “Сүйлөм” жөнүндөгү аныктама “Бүткөн айрым бир ойду билдирген сөз же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат” деп биринчи жолу ушунда берилген [3]. Ал эми мурунку баяндагыч кийин баяндооч деп жаңыча аталып, айкындооч сөздөр деген жаңы атоо келип чыкты. Ушул эле эмгекте кошмо сүйлөмдүн табияты, тутуму, маанилери ачылат. К. Тыныстанов жазган кыргыз тилинин алгачкы морфологиясы эч бир тилдин грамматикасын ээрчибей, кыргыз тилинин нукура ички табиятынан келип чыгып жаралган. Бирок ал өзүнүн андан аркы өнүгүш, толукталыш доорлорун көргөн жок. Андай болгондо автор бул китепти бир топ жогорку деңгээлге көтөрүп иштеп чыгып сунуш кылмак. Кыргыз тил илиминин, кыргыз тилинин грамматикасынын тагдырына андай тарых айтылбаптыр. Жарыкка чыккандан үч жылдан кийин Кызыл профессор К. Тыныстановдун китеби пайдалануудан алынып салынып (К. Тыныстанов улутчул катары репрессияга кабылып атылып кеткен эле), андан кийинки жазылган китептер орус тилинин морфологиясынын таасирлери менен жазылып келди.

1936-жылы К. Тыныстановдун “Кыргыз тилинин синтаксиси” деген эмгеги чыгат [4]. Эмгек синтаксис маселесине арналган. Автор мурдагы эмгекте каралган жоболорун кайталап, аныктап, бир аз өзгөртүүлөр менен берилет. Мында сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жөнүндө кеңири түшүнүктөр берилип, толуктоолор жүргүзүлгөн. Ээнин түрлөрү: жөнөкөй, айкындоолуу, татаал, байанчы деп бөлүнөт. Баяндоочтун түрлөрү: жөнөкөй, сынар, татаал, айкындоолуучу, айкындооч чакырык деп берилет. Ал эми айкындоочторду: тике, кыйыр, терме, жөнөкөй, байанчы, татаал деп ажыратат. Айрыкча ураандарда айтылуучу баяндоочту чакырык баяндооч деп атаганы жана ага ылайык чакырык баяндооч катышкан сүйлөмдү чакырыктуу сүйлөм деп бергени менен айырмаланат.

Китепте кошмо сүйлөмгө арналган өзүнчө бөлүк бар. Анда кошмо сүйлөмдүн берген маанилерине карап: кезметтеш сүйлөм, кезметтеш сүйлөм, натыйжалык сүйлөм, шарттуу сүйлөм, кайчылаш сүйлөм, салыштырма сүйлөм, жандамалуу сүйлөм, божомол сүйлөм, кириңдилүү сүйлөм, чечме сүйлөм деген түрлөргө ажыратып карайт. Автор жогорудай классификациялоодо жөн гана семантикалык принципке таянган. Бул сүйлөмдөрдүн ар биринин белгилери толук ачылбай, семантикалык мамиле гана жасалып калган. К. Тыныстанов кошмо сүйлөмдүн структуралык-семантикалык жактан жөнөкөй жана татаал түрлөрүн жана алардын тутумундагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү биринчилерден байкаган. Бул кошмо сүйлөмдү ачуудагы терең байкоолору А. Жапаровдон кийин гана тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм деген аталышты алган. Мындан улам, К. Тыныстановдун ошол кезде эле тил боюнча илимий көз карашы терең экендигин кошмо сүйлөмдүн табиятын ачып берүүдөгү кыраакылыгынан байкоого болот.

Жалпысынан алганда, К. Тыныстановдун кыргыз тил илиминин жолго салынышына жана калыптанышына сиңирген эмгеги зор. Кыргыз лингвистикасына чыйыр салган окумуштуунун көз карашын, ар бир жараткан эмгектерин изилдеп чыгуу келечектин максаты. Кыргыз лингвисттеринин башатында турган туңгуч агартуучу өз мезгилинен кыйла алдыга озуп, өз улугу үчүн чындап күйгөн коомдук ишмер, илим менен көркөм чыгармачылыкты эриш-аркак ала жүргөн маданий агартуучу. Улутубуздун өрнөктүү илимпозу К. Тыныстановдун көрөңгөлүү эмгектери тилибиздин калыптаныш тарыхында орду терең. Касым Тыныстанов аз жашаса да, түбөлүктүү

илим калтырган, тарыхтын барактарында алтын тамгалар менен кала берүүчү даңазалуу инсан!

Адабияттар:

1. **Тыныстананов, К.** Адабий чыгармалар. [Текст] // Бишкек. 1991, 14-б., 191-б.
2. **Тыныстананов, К.** Эне тилибиз. I I китеп. Маскөө, СК ПС элдеринин борбордук басмасы жана Кырмамбас [Текст] // М. - 1932.80-б;
3. **Тыныстанов, К.** Кыргыз тилинин морфологиясы. 5 жана 6 жыл үчүн тил сабактары. [Текст] // Фрунзе: Кырмамбас, 1934. 5-б; 80-б.
4. **Тыныстанов, К.** Кыргыз тилинин синтаксиси. 6-7-8-жылдар үчүн [Текст] // Фрунзе: Кыргызмамбас, 1936. – 138-б.